

driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de volkscultuur

VOLKSKUNDE

Meertens Instituut
KNAW

Joan Muyskenweg 25
1096 CJ AMSTERDAM
Tel. +31 (0)20-4628 500

Afgiftekantoor - 8970 Poperinge - P602250

112de JAARGANG - 2011 nr. 4 (oktober-december)

CENTRUM VOOR STUDIE EN DOCUMENTATIE V.Z.W.

SCHILDE

V 260

DE VLAAMSE DIMENSIE VAN DE NEDERLANDSE LIEDERENBANK

LOUIS PETER GRIJP

De Nederlandse Liederensbank is een groot opgezet datasysteem dat wordt beheerd door het Meertens Instituut in Amsterdam. Het dient als een basis-instrument voor onderzoekers die zich bezighouden met Nederlandse liederen en daarnaast voor vele anderszins geïnteresseerden.¹ Als oprichter van de Liederensbank wil ik hier de vraag aan de orde stellen in hoeverre de Nederlandse Liederensbank ook voor Vlamingen van belang is. Daarvoor is het nuttig te weten hoe de Liederensbank tot stand is gekomen en welke impulsen vanuit Vlaanderen daaraan hebben bijgedragen. Vervolgens stel ik de vraag welke kansen en problemen er voor Vlaanderen en Nederland zijn om samen op te trekken bij een verdere uitbouw van de Liederensbank.

De opbouw van de Nederlandse Liederensbank

De Nederlandse Liederensbank is een van de grootste niet-commerciële databases met liederen ter wereld. Er zijn momenteel zo'n 150.000 liederen in opgenomen, een aantal dat gestaag groeit. Dat is opmerkelijk veel voor een relatief klein gebied. Dat komt onder meer doordat de Liederensbank niet tot één repertoire is beperkt. Een liedrepertoire omvat doorgaans enkele honderden of duizenden liederen van een bepaald type uit een bepaald tijdvak. De Liederensbank heeft echter in beginsel geen temporele of genrebegrenzingen. Hij bevat zoveel mogelijk Nederlandse liederen vanaf de middeleeuwen tot in de twintigste eeuw, die doorzoekbaar zijn via het Internet op www.liederensbank.nl.

¹ Recente aantallen pageviews per jaar zijn 1.169.277 (2008), 1.332.065 (2009) en 1.372.250 (2010).

Als we kijken naar wat het belang van de Nederlandse Liederbank voor Vlamingen zou zijn, is de eerste vraag: wat moet in dit verband worden verstaan onder Nederlandse liederen: liederen uit Nederland of liederen in het Nederlands? Voor de Liederbank is al jarenlang de taal het criterium: het gaat om liederen in het Nederlands. Dat betreft het hele taalgebied, met inbegrip van Vlaanderen. Die beleidslijn is eigenlijk langzaam gegroeid. De Liederbank is geen monolithisch gegeven, maar een dataverzameling die in de loop der jaren is gegroeid uit een aantal afzonderlijke projecten, waarvan de bestanden zijn geïntegreerd. De benaming “Nederlandse Liederbank” dateert van omstreeks 1990, toen ik op het Meertens Instituut ging werken na als promovendus aan de Universiteit Utrecht een database van zo’n 5000 Hollandse liederen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw te hebben opgebouwd. Het ging in deze “Voetenbank” vooral om strofevormen en wijsaanduidingen, waarmee de relatie tussen liedteksten en melodieën kon worden vastgesteld.² Op het Meertens Instituut moest de Voetenbank worden omgevormd tot een algemener toepasbaar onderzoeksinstrument, dat we “Nederlandse Liederbank” doopten. Die benaming hield een belofte in die meer betrekking had op een inhoudelijke en temporele uitbreiding dan dat er aan Vlaanderen gedacht werd, realiseer ik me achteraf. In eerste instantie werd de op vooral musicologische vragen ingerichte database uitgebreid met trefwoorden, waarmee liederen nu ook konden worden gevonden op grond van hun tekstuele inhoud. Daarmee werd de Liederbank ook interessant voor letterkundigen, etnologen, historici en andere geesteswetenschappers.

Ondanks de (ongereflecteerde) gerichtheid op Nederland sprak het toen al vanzelf dat in die jonge Nederlandse Liederbank Zuid-Nederlandse liederen uit de middeleeuwen zouden worden opgenomen, zoals die uit het *Antwerps Liedboek* (1544). Die vormen immers de basis voor het vroegmoderne Nederlandse liedrepertoire. Ook vanuit een breder literair-historisch oogpunt was het vanzelfsprekend Zuid-Nederlandse liederen uit de Middeleeuwen op te nemen. Het zou vreemd zijn geweest om Hadewijch, de Gruuthuse-liederen of het *Antwerps Liedboek* buiten Nederlandse Liederbank te houden. De betreffende liederen vindt men immers in alle Nederlandse literatuurgeschiedenissen – ook in die welke alleen op Nederlandse scholen worden gebruikt.

Dergelijke overwegingen moesten expliciet worden gemaakt toen er serieus werd begonnen met het repertoriëren van middeleeuwse liederen. Dat gebeurde in het kader van het project *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600* (1993-2001). Over de term ‘Nederlandse’ in ‘Nederlandse lied’ is in

² L.P. Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur*. Amsterdam, 1991, p. 19-21.

mijn herinnering vooraf geen discussie geweest en al helemaal niet over de vraag of Zuid-Nederlandse bronnen al dan niet moesten worden opgenomen.³ Het initiatief voor het Repertorium kwam vanuit Vlaanderen, van Frank Willaert, mediëvist aan de Universiteit Antwerpen. Het werd een samenwerkingsproject van die universiteit en het Meertens Instituut, gefinancierd door het Vlaams-Nederlands Comité van de onderzoeksorganisaties FWO en NWO. Het project, geleid door Willaert en mij en uitgevoerd door Martine de Bruin, Johan Oosterman, Clara Strijbosch en anderen, werd succesvol afgesloten met een fraai, in rood linnen gebonden boekwerk waarin alle 7621 liederen die we hadden kunnen vinden alfabetisch op een rijtje stonden, genummerd en wel.⁴ Er was een cd-rom bij ingesloten waarop het repertoire op allerlei manieren kon worden doorzocht. Die metadata werden na afloop opgenomen in de Nederlandse Liederbank, wat betekent dat deze tot aan het jaar 1600 praktisch compleet is. Momenteel, tien jaar later, worden de data van het Repertorium vooral in de Liederbank geraadpleegd, via het internet dus.⁵ De onderzoeksgemeenschap waaruit het Repertorium voortkwam, bestaande uit medioneerlandici uit Vlaanderen, Nederland en elders, manifesteerde zich in een drietal wetenschappelijke bundels.⁶

Van het Repertorium ging een signaal uit dat samenwerking tussen Zuid en Noord op het gebied van het Nederlandse lied vruchtbaar was. Dat was belangrijk, want vanaf het einde van de zestiende eeuw, na de politieke scheiding van Noord en Zuid, zou het vanuit een Nederlands perspectief te begrijpen zijn geweest om ‘Nederlands lied’ op te vatten als ‘lied uit Nederland’ en bijgevolg liederen uit de Zuidelijke Nederlanden achterwege te laten. Lieder zijn immers bij uitstek een middel om nationale identiteiten te benadrukken.

Inderdaad hebben onze voorgangers op het Meertens Instituut zich, onder leiding van Marie Veldhuyzen, bij de aanleg van het Nederlands Volksliedarchief voor het repertoire vanaf 1600 vooral op de Noordelijke Nederlanden gericht. Dit volksliedarchief, opgericht in het midden van de jaren vijftig en later ondergebracht in het Meertens Instituut, omvatte afschriften en een kaartsysteem waarmee tienduizenden liederen vanaf de

³ Er waren wel discussies over hoe het Repertorium naar het Oosten moest worden afgegrensd.

⁴ *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600*, samengesteld door M. de Bruin en J. Oosterman met medewerking van C. Strijbosch e.a. 2 banden. Gent/Amsterdam, 2001.

⁵ Van het boek was het van meet af aan al duidelijk dat het onhandig in het gebruik zou zijn en de cd-rom is op sommige platforms inmiddels al niet meer te lezen.

⁶ F. Willaert e.a., *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam, 1992; F. Willaert (ed.), *Veelderhande Liedekens. Studies over het Nederlandse lied tot 1600*. Leuven, 1997; L.P. Grijp en F. Willaert (eds.), *De fiere nachtegaal. Het Nederlandse lied in de Middeleeuwen*. Amsterdam, 2008.

middeleeuwen tot in de twintigste eeuw werden ontsloten. Liedboeken uit de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden werden eigenlijk alleen in het Volksliedarchief opgenomen als ze muzieknnotatie bevatten. De betreffende melodieën werden namelijk vaak ook in het Noorden gezongen en in sommige gevallen is daarvan alleen in Zuid-Nederlandse liedboeken muzieknnotatie te vinden. Dat de bijbehorende teksten, bijvoorbeeld jezuïetenliederen, in het Noorden nauwelijks doordrongen, werd op de koop toe genomen

De Nederlandse Liederenbank is voor een aanzienlijk deel gebaseerd op het Nederlands Volksliedarchief, doordat de naar schatting 80.000 steekkaartjes van het Volksliedarchief in de jaren 1999-2002 werden gedigitaliseerd en geïntegreerd in de Liederenbank. Deze digitaliseringsslag betekende een enorme impuls voor de reikwijdte van de databank. De noordelijke oriëntatie van het Volksliedarchief werkt daarmee evenwel ook in de Liederenbank door.

De vruchtbare samenwerking met Willaert inspireerde een andere Antwerpse literatuurhistoricus, Hubert Meeus, tot samenwerking met het Meertens Instituut op het gebied van zijn onderzoeksperiode, de zeventiende eeuw.⁷ Aanvankelijk ging het daarbij om liederen van het renaissance-toneel uit Zuid en Noord, die de grondslag zouden vormen voor promotieprojecten van Ingeborg de Coomen en Natascha Veldhorst.⁸ Even later begon de Antwerpse neerlandica Maartje De Wilde Zuid-Nederlandse liedboeken uit de zeventiende eeuw systematisch te repertoriëren (2003-2006), gesubsidieerd door het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en het Wildiers Fonds van FWO Vlaanderen. Wellicht om tegemoet te komen aan het nationale, of beter gewestelijke belang dat ermee gemoeid was, werd het project 'Zuid-Nederlandse Liederenbank' genoemd. Van het begin af aan werden de gegevens echter in de Nederlandse Liederenbank van het Meertens Instituut geïntegreerd. Gelukkig maar, want een databank met zo'n drieduizend Zuid-Nederlandse liederen zou een erg geïsoleerde onderneming zijn geweest, waarin de talrijke Noord-Zuid-verbindingen verborgen zouden zijn gebleven zoals die bijvoorbeeld naar voren komen in de grote literatuurgeschiedenis van de zeventiende eeuw, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, van Karel Porteman en Mieke Smits-Veld (2008). De Wilde bekroonde haar documentatieve werk aan de Zuid-Nederlandse Liederenbank met een dissertatie.⁹

⁷ L.P. Grijp en H. Meeus, 'Muziek op het toneel van de Gouden Eeuw. Eerste vruchten van een Vlaams-Nederlands samenwerkingsproject', in: W. Abrahamse e.a. (eds.), *Kort Tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca 1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam, 1996, p. 119-132.

⁸ N. Veldhorst, *De perfecte verleiding. Muzikale scènes op het Amsterdamse toneel in de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 2004.

⁹ M. De Wilde, *De lokroep van de nachtegaal; wereldlijke liedboeken uit de Zuidelijke Nederlanden (1628-1677)*. Diss. Universiteit Antwerpen, 2011.

Dankzij de samenwerking met Meeus en De Wilde is de balans tussen Noord en Zuid in de Nederlandse Liederenbank aanmerkelijk verbeterd. Een volgende stap wordt nu gedaan in het project Dutch Songs On Line (2009-2013), waarin de metadata van de Liederenbank worden aangevuld met de volledige teksten van zo'n 100.000 liederen uit de periode tot 1900. Het is een Nederlands project, gefinancierd door NWO, waarin het Meertens Instituut samenwerkt met de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL) te Leiden en de Universiteit Utrecht. Toch worden ook liederen uit de Zuidelijke Nederlanden gedigitaliseerd, mits ze aan de criteria voldoen die we aan op te nemen bronnen hebben gesteld. Die betreffen vooral de populariteit van de liederen.

Zoals eerder opgemerkt zijn via de Liederenbank ook deelverzamelingen ontsloten. Dat gebeurde hoofdzakelijk in Nederlandse projecten. Zo werden in het kader van het nationale digitaliseringsprogramma Het Geheugen van Nederland de collecties liedbladen van de Nederlandse verzamelaars Wouters en Moormann¹⁰ gescand en via de Liederenbank ontsloten, met in totaal zo'n 15.000 liederen. Dit project, dat 'Straatliederen' werd genoemd (2002-2004), omvat vrijwel uitsluitend Nederlands materiaal, omdat de verzamelaars zich indertijd daarop hadden gericht.

Een ander deelproject betreft de collectie achttiende-eeuwse speelmanshandschriften van de wiskundige en musicoloog Christiaan Vlam, die in 2006 werd overgedragen aan het Nederlands Muziek Instituut in Den Haag. Deze manuscripten vormen een belangrijke bron voor onze kennis van de populaire muziek uit de tijd van de Republiek. In het project *Speelmuziek* (2010-2011) worden ze zodanig ontsloten dat men de muzikale inhoud kan doorzoeken met behulp van de zogenoemde WITCHCRAFT-melodieënzoekmachine, die bestand is tegen variaties als gevolg van de mondelinge overlevering die dit repertoire kenmerkt.

Ook de befaamde collectie 'Onder de groene linde' met veldwerkopnamen van Ate Doornbosch en anderen is een nationale verzameling. Deze is voortgekomen uit het radioprogramma met dezelfde naam dat Doornbosch zesendertig jaar lang voor Nederlandse omroepen maakte (1957-1993).¹¹ De

¹⁰ Deze verzamelaars waren actief in het Interbellum. Zij publiceerden gezamenlijk D. Wouters en J. Moormann, *Het straatlied, een bundel schoone historie-, liefde- en oubollige liederen*. Amsterdam, 1933.

¹¹ Zie de bijdrage van Martine de Bruin aan dit nummer, en voorts A. Doornbosch, M. van Dijk, A.J. Dekker (edd.), *Onder de groene linde: verhalende liederen uit de mondelinge overlevering verzameld door Ate Doornbosch. Deel 1. Lieder met magische, religieuze en stichtelijke thematiek*. Abcoude, 1987; L.P. Grijp en I. van Beersum, *Onder de groene linde. 163 verhalende liederen uit de mondelinge overlevering, opgenomen door Ate Doornbosch e.a./Under the green linden. 163 Dutch Ballads from the oral tradition recorded by Ate Doornbosch a.o.* Boek + 9 cd's + 1 dvd. Amsterdam/Hilversum, 2008.

zevenduizend opnamen zijn enkele jaren geleden gedigitaliseerd en ontsloten in de Nederlandse Liederbank. Daarin zijn ze geïntegreerd met liedbeschrijvingen uit andere perioden, zodat de geschiedenis van afzonderlijke liederen nu kan worden gevolgd vanaf de middeleeuwen tot aan de opnames die Doornbosch er in de tweede helft van de twintigste eeuw van maakte.

Naar een Liederbank der Lage Landen

Zoals Doornbosch zich tot Nederland beperkte, zo bleven Vlaamse volkskundig geïnteresseerde radio-onderzoekers als Pol Heyns en Hendrik Daems binnen de grenzen van België. Juist bij de traditionele liederen waarin zij geïnteresseerd waren zou men evenwel een grote overlap tussen beide landen verwachten. De geografische kaarten van Doornbosch' veldwerkopnamen die men in de Nederlandse Liederbank met één druk op de knop kan tekenen, houden abrupt op bij de grens, terwijl het zonneklaar is dat de patronen verder lopen, Vlaanderen in. In de bijdrage van Martine de Bruin aan deze aflevering van *Volkskunde*, gewijd aan de opnamen van Heyns, wordt verslag gedaan van een pilot-project om dergelijk Vlaams materiaal in de Nederlandse Liederbank te integreren.

Dit essay wil een pleidooi zijn voor verdere samenwerking tussen Vlaanderen en Nederland bij de ontsluiting van liedrepertoires. De bovengenoemde exercities uit het recente verleden laten in elk geval zien dat het kan. Er zijn verschillende argumenten aan te voeren om die lijn voort te zetten. Ten eerste is er het idee dat Vlaamse en Nederlandse liederen tezamen één samenhangend repertoire vormen. Het fundament voor dat idee werd gelegd in de negentiende eeuw, toen Jan Frans Willems tegelijkertijd de Vlaamse Beweging vorm gaf en liederen verzamelde die uiteindelijk als *Oude Vlaemsche liederen* het licht zagen (Gent, 1848).¹² Men zou verwachten dat het Willems er om ging het bestaansrecht van het Vlaamse volk te bewijzen met een uitgave van de schoonste liederen die de Vlaamse volksgeest had voortgebracht – Johann Gottfried Herder zou het zo ongeveer kunnen hebben formuleren –, maar daarvan is in de *Oude Vlaemsche liederen* eigenlijk maar weinig terug te vinden. Volgens de bezorger van deze posthume uitgave, F.A. Snellaert, maakte het Willems weinig uit of een lied van Vlaamse of Hollandse oorsprong was, al was het maar omdat dat bij oude liederen zelden is uit te maken. De indrukwekkende lijst van literatuur en bronnen van het 'Nederlandsch' lied die Snellaert opnam, bevat ook overwegend Noord-Nederlandse titels.

¹² J. F. Willems, *Oude Vlaemsche liederen, ten deele met de melodiën*, Gent, 1848. Reprint met toevoeging van een nawoord en registers door S. Top. Antwerpen, 1989.

Het idee van een Nederlands lied waarin de repertoires van Zuid en Noord verenigd zijn, wordt voortgezet in *Het oude Nederlandsche lied*, de monumentale uitgave in drie delen van de Gentenaar Florimond van Duyse (Den Haag en Antwerpen, 1903-1908).¹³ Van Duyse was voor zijn verzameling uitgegaan van Willems' *Oude Vlaemsche liederen*. Hij vulde Willems' verzameling onder meer aan met liederen die door Vlamingen als De Coussemaker, Bols, Lootens en Feys uit de mond des volks waren opgetekend. Van Duyse deed er zelf geen uitspraak over, maar mijn indruk is dat hij noordelijke en zuidelijke bronnen evenwichtig voor zijn verzameling heeft benut. Van Duyses werk gold lange tijd als de bijbel van het oude Nederlandse lied en heeft gediend als uitgangspunt voor tal van latere volkslieduitgaven in Zuid en Noord. Er waren ook ijveraars die in zo'n gemeenschappelijk Nederlands lied een vehikel voor hun Groot-Nederlandse idealen zagen, zoals Frits Coers uit Utrecht, uitgever van een onafzienbare reeks *Lieder van Groot-Nederland* (ca. 1904-1936).

Op het idee van één Vlaams-Nederlandse liederenschat is overigens wel iets af te dingen. Ongetwijfeld hebben de genoemde uitgaven bijgedragen aan een convergentie van de liedrepertoires die in Nederland en Vlaanderen gezongen werden, vooral in circuits van volksliedbeoefenaars, maar die invloed zou inmiddels wel eens uitgewerkt kunnen zijn, is mijn indruk. Onlangs bijvoorbeeld werd er onder de deelnemers aan de Dag van het Nederlandse lied, Utrecht 2011, een enquête gehouden om tot een canon van de bekendste Nederlandse liederen te komen. De (schaarse) Vlaamse bezoekers van de dag moesten tot hun ontgoocheling constateren dat zij maar enkele liederen kenden van de toptien van de Nederlandse aanwezig. Zulke waarnemingen ondergraven weliswaar het idee van een gezamenlijk Vlaams-Nederlands zangrepertoire, maar stellen ons aan de andere kant voor een interessant probleem dat juist met een gezamenlijke database zou kunnen worden onderzocht.

Een tweede argument voor samenwerking tussen Nederland en Vlaanderen bij het repertoriëren van liederen is de ervaring dat nationale projecten eigenlijk te beperkend zijn. Liedculturen in verschillende landen blijken op veel punten vergelijkbaar. De liederen behandelen vaak dezelfde thema's en er is veel aan andere landen ontleend, zeker ook in muzikaal opzicht. De transnationaliteit van liederen doet de behoefte ontstaan om databanken uit verschillende landen aan elkaar te koppelen. Interoperabiliteit is evenwel niet zo gemakkelijk te realiseren doordat die banken vaak verschillend zijn opgezet en er verschillende criteria voor classificatie zijn gebruikt. Een illustratie van zowel de wens om nationale bestanden te koppelen als de problemen die dat met zich meebrengt levert het project Ethnoarc, waarin met Europees geld

¹³ F. van Duyse, *Het oude Nederlandsche lied*, Den Haag/Antwerpen, 1903-1908, 3 delen.

werd geprobeerd etnomusicologische data uit Zwitserse, Duitse, Hongaarse en Roemeense bestanden uitwisselbaar te maken (2006-2008). Achteraf gezien is het jammer dat er niet vanaf het begin in één Europese basisstructuur is gedigitaliseerd. Maar binnen de Benelux is dat nog mogelijk. In Nederland is er immers zo'n structuur voorhanden en in Vlaanderen ontbreekt die vooralsnog. Dat laatste is een nadeel dat vanuit internationaal perspectief juist een voordeel is geworden. Er kan vanuit Vlaanderen eenvoudigweg bij de Nederlandse Liederenbank worden aangehaakt. Die staat daarvoor open. Zo staan we samen sterk bij toekomstige Europese projecten. Dat is eigenlijk een derde argument, dat aansluit bij de aloude Groot-Nederlandse gedachte, maar dan pragmatisch in plaats van romantisch gemotiveerd.¹⁴

Tegenover dit streven naar samenwerking staat het probleem dat veel digitaliseringsprojecten voortkomen uit de wens erfgoed te conserveren en te ontsluiten. Daarbij spelen nationale gevoelens een belangrijke rol. Immaterieel erfgoed en 'volkscultuur' betekenen immers vooral 'eigen cultuur'. Dat heeft als consequentie dat voor de financiering een beroep moet worden gedaan op nationale, regionale en lokale gevoelens. Maar zijn overheden en andere fondsen in Vlaanderen in deze tijd van voortschrijdende Vlaamse bewustwording bereid om projecten te betalen die erfgoeddata opleveren die vervolgens door een Nederlandse instelling gaan worden beheerd? Het lied is immers, net als muziek, een culturele categorie waarmee Vlaanderen zijn eigenheid kan benadrukken. En – een tweede potentieel probleem – is een Nederlandse instelling zoals het Meertens Instituut wel bereid om Vlaamse erfgoeddata te beheren? Misschien wel voor een tijdje, maar wie weet moeten op de langere duur bij schaarser wordende middelen keuzes worden gemaakt, en in zo'n situatie gaan de eigen liederen al gauw voor. De missie van het Meertens Instituut is uiteindelijk onderzoek en documentatie van Nederlandse taal en cultuur, dat wil zeggen vooral in Nederland.

Deze problematiek vergt een pragmatische benadering van diegenen die een Vlaams-Nederlandse samenwerking voorstaan. Vlaamse bijdragen aan de Nederlandse liederenbank worden in mijn visie bij voorkeur door Vlaamse medewerkers verzorgd, zoals dat ook bij de Zuid-Nederlandse liederenbank is gedaan. Misschien is het zinvol dat zij een eigen interface ontwerpen voor Vlaamse bezoekers van de liederenbank. Andersom zou er een garantie kunnen worden gegeven voor het langdurig beschikbaar stellen van Vlaamse gegevens in de Nederlandse Liederenbank wanneer er Vlaamse middelen beschikbaar worden gesteld voor het databeheer. Dat moet dan in een projectaanvraag worden meegenomen.

¹⁴ A. Schramme, 'Over de culturele identiteit van de Lage Landen', in: J. De Groof, F. Judo, M.E. Storme (eds.), *De Vlaamse en Europese uitdaging. Vlaming zijn nu*. Tiel, 2004, p. 201-206.

Als dat allemaal te ingewikkeld wordt zijn er ook andere samenwerkingsmodellen mogelijk. Te denken valt aan portaalconstructies zoals webservices, waarmee Vlaamse collecties samen met de Nederlandse Liederenbank doorzoekbaar worden – een liederenbank der Lage Landen. Er zijn diverse technieken beschikbaar om die te realiseren. Welke oplossingen ook worden gevonden, van essentieel belang zullen Vlaamse en Nederlandse partners zijn die de waarde van culturele samenwerking onderkennen.